

ΟΙ ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΠΡΟΪΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
12 ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ¹

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών
Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Ελλάδα διανύει τον έκτο χρόνο ύφεσης χωρίς προοπτική ανάκαμψης. Για πολλούς το βασικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας είναι το πολύ μεγάλο δημόσιο χρέος. Για άλλους η ανισορροπία στο εμπορικό ισοζύγιο - η πρόσφατη βελτίωση του οποίου οφείλεται στην ύφεση και όχι σε αλματώδη αύξηση των εξαγωγών. Τα δύο αυτά ελλείμματα (δημοσιονομικό και εμπορικού ισοζυγίου) έχουν βέβαια πάντα πολύ αρνητικές συνέπειες αλλά δεν αποτελούν αυτά την αιτία της κρίσης ή το βασικό εμπόδιο για την ανάκαμψη. Τα δύο αυτά ελλείμματα είναι απλά συμπτώματα του πραγματικού ελλείμματος που τα δημιουργήσε και τα τροφοδοτεί. Αυτό είναι το «θεσμικό έλλειμμα», η απουσία δηλαδή αποτελεσματικών θεσμών που είναι απαραίτητοι για την οικονομική ανάπτυξη και ταυτόχρονα η παρουσία αναποτελεσματικών θεσμών που εμποδίζουν την ομαλή λειτουργία της ελληνικής οικονομίας. Η έλλειψη «καλών» και η πληθώρα «κακών» θεσμών συνοδεύεται από μια κλειστή αγορά που αποθαρρύνει τις συναλλαγές και αποτρέπει την αποτελεσματική κατανομή των πόρων. Ως αποτέλεσμα η ελληνική οικονομία δεν έχει το απαραίτητο υπόστρωμα (ανοικτή αγορά και αποτελεσματικοί θεσμοί) για να λειτουργήσει.

Την παραπάνω θέση θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω απαντώντας σε μια σειρά 12 ερωτημάτων.

ΤΙ ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ ΜΙΑ ΧΩΡΑ ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΑΠΤΥΧΘΕΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ;

Σύμφωνα με τον μεγάλο Αμερικανό οικονομολόγο και πολιτικό επιστήμονα Mancur Olson (Dixit & Olson 1996), για να αναπτυχθεί μια χώρα θα πρέπει να ισχύσουν τρεις τουλάχιστον προϋποθέσεις: να έχει ανοικτές αγορές, να πλαισιώνονται αυτές από θεσμικό πλαίσιο κατάλληλο για οικονομική ανάπτυξη (με τις κατάλληλες δηλαδή θεσμικές και συνταγματικές δομές) αλλά και να διαθέτει ελίτ που να κατανοούν τις οικονομικές έννοιες.

¹ Η εργασία παρουσιάστηκε, εκτός από το Συνέδριο του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή, και στην ημερίδα "The Future of the European Union" (Helsinki, Απρίλιος 2014), αλλά και σε σεμινάρια στη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ, στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης του ΟΠΑ και στο ALBA. Ευχαριστώ όλες/ους που συμμετείχαν για τα σχόλιά τους και ιδιαίτερα τους Andreas Bergström, Γιώργο Δελλή, Χρήστο Καμπόλη, Ιωάννα Πεπελάση και Γιούλη Φωκά-Καβαλεριάκη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Daron Acemoglu που μου παραχώρησε τις σημειώσεις του για το πρόβλημα της «θεσμικής παγίδας του μεσαίου εισοδήματος». Έτσι η απάντηση στο σχετικό ερώτημα βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε δικές τους ιδέες. Τα σχόλια ευπρόσδεκτα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: ahatzis@phs.uoa.gr.

Ας αφήσουμε την τρίτη προϋπόθεση καθώς αποτελεί αντικείμενο άλλης εργασίας (Foka Kavalieraki & Hatzis, 2015). Θα πρέπει όμως να σημειώσω ότι σ' αυτήν την εργασία παρουσιάζεται μια πρόσφατη εμπειρική έρευνα που τεκμηριώνει τον οικονομικό αναλφαβητισμό και την πολιτική άγνοια μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας (συμπεριλαμβανομένων και των ελίτ). Ο οικονομικός αναλφαβητισμός που εντοπίζουμε συνδέεται στενά με τα φαινόμενα του «ανορθολογικού ψηφοφόρου» (Downs 1957, Caplan 2007) και της «πολιτικής άγνοιας» (Somlin 2013).

ΓΙΑΤΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟΣΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΙ; ΔΕΝ ΑΡΚΕΙ Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΑΓΟΡΑ;

Όχι, δεν αρκεί. Η αγορά είναι αυτή που δημιουργεί πλούτο καθώς οδηγεί στην αποτελεσματική κατανομή των πόρων, ενισχύει την καινοτομία και δίνει κίνητρα στην επιχειρηματικότητα. Όμως τα πλεονεκτήματα που προσφέρει μια ελεύθερη αγορά πολλαπλασιάζονται όταν αυτή λειτουργεί μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο που περιλαμβάνει το κράτος δικαίου αλλά και ρυθμίσεις απαραίτητες για να αντιμετωπιστούν οι παθογένειες της αγοράς (market failures). Μπορεί φυσικά να υπάρξει αγορά βασισμένη σε ένα θεσμικό μίνιμουμ και χωρίς ρυθμιστικές παρεμβάσεις. Η αγορά αυτή πιθανόν να οδηγήσει σε οικονομική ανάπτυξη που θα είναι όμως στρεβλή και μακροπρόθεσμα μη-βιώσιμη. Θα είναι στρεβλή γιατί δεν θα διαχέεται ο πλούτος στο σύνολο της κοινωνίας αλλά σε ελάχιστους (έτσι η ακραία οικονομική ανισότητα θα οδηγήσει αναπόφευκτα σε πολιτική αποσταθεροποίηση) ενώ δεν θα είναι βιώσιμη γιατί χωρίς αναπτυσσόμενους θεσμούς καμία οικονομία δεν μπορεί να ξεπεράσει το πρωτόγονο στάδιο ανάπτυξης.

ΜΑ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΔΕΝ ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ ΕΜΠΟΔΙΑ (ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥΣ) ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΟΥΣ;

Η αλήθεια είναι ότι οι θεσμοί αντιμετωπίζονται σαν εμπόδια από τους οικονομολόγους μέχρι σχετικά πρόσφατα. Ο οικονομολόγος που ανάγκασε τους συναδέλφους του να δουν με διαφορετικό μάτι τους θεσμούς ήταν ο Ronald Coase. Στο περίφημο άρθρο του (Coase 1960), που του εξασφάλισε το Νόμπελ στην Οικονομική Επιστήμη, έδειξε τη σημασία των θεσμών για την αποτελεσματική κατανομή των πόρων (και των δικαιωμάτων) σε μια αγορά που πάσχει από μία κυρίως παθογένεια: κάθε συναλλαγή έχει κόστος. Το κόστος των συναλλαγών (transaction cost) όμως δεν επιτρέπει στους πόρους να μετακινηθούν μέσω των συναλλαγών, αποτρέπει έτσι τη δημιουργία πλεονασμάτων και τελικά την αύξηση του πλούτου. Ο ρόλος των θεσμών, σύμφωνα με τον Coase, είναι κρίσιμος: θα πρέπει να διευκολύνουν την μετακίνηση των πόρων, μειώνοντας το κόστος συναλλαγών αλλά και κάθε εμπόδιο με την ευρεία έννοια (Χατζής 2012β). Την ιδέα του Coase ανέλαβαν να επεξεργαστούν και να αναπτύξουν μερικοί από τους σημαντικότερους θεωρητικούς των θεσμών του 20ου αιώνα (βλ. ενδεικτικά Posner 2014) με εξαιρετικά ενδιαφέροντα πορίσματα.

Ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς των θεσμών, ο επίσης Νομπελίστας Οικονομικών Douglass North, συμπύκνωσε την πρώιμη θεωρία των θεσμών σε ένα από τα σημαντικότερα έργα του. Σύμφωνα με τον North (1990) οι θεσμοί επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά με πολλούς τρόπους καθώς λειτουργούν ως συστήματα κινήτρων. Οι θεσμοί όμως είναι δύο ειδών: οι τυπικοί και οι άτυποι θεσμοί. Οι τυπικοί θεσμοί περιλαμβάνουν τους κανόνες δικαίου έτσι όπως αυτοί αποτυπώνονται στο Σύνταγμα, στη νομοθεσία, στις δικαστικές αποφάσεις αλλά και στις κανονιστικές διοικητικές πράξεις. Οι άτυποι θεσμοί περιλαμβάνουν τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς (social norms) που υποστηρίζονται από κοινωνικές κυρώσεις (όπως το stigma), κανόνες δεοντολογίας, έθιμα και παραδόσεις. Σε μικρές, ομοιογενείς, παραδοσιακές κοινωνίες, οι άτυποι θεσμοί είναι αρκετές φορές αρκετοί για την τήρηση της τάξης και την ομαλή κοινωνική συμβίωση (Elickson 1992). Επιπλέον η ύπαρξή τους αλλά και ο άτυπος χαρακτήρας τους μειώνει σημαντικά το κόστος συναλλαγών (Posner 2000).

Όμως καθώς μια κοινωνία αποκτά πιο περίπλοκες κοινωνικές σχέσεις, γίνεται ανομοιογενής και η αγορά της αναπτύσσεται, οι τυπικοί θεσμοί γίνονται απαραίτητοι (βλ. για την εξέλιξη αυτή στην Αρχαία Αθήνα σε Karayiannis & Hatzis 2010). Όμως ακόμα και τότε οι άτυποι θεσμοί είναι ένα απαραίτητο υπόστρωμα για τους τυπικούς, όχι μόνο ως μηχανισμοί μείωσης του κόστους συναλλαγών αλλά και απαραίτητες προϋποθέσεις για την εσωτερικοποίηση των κανόνων δικαίων από τους κοινωνούς (Hart 1961). Οι σημαντικότεροι τυπικοί θεσμοί για τον North είναι τα περιουσιακά δικαιώματα και το δικαίο των συμβάσεων αλλά και ο θεσμός της αντιπροσώπευσης. Επιπλέον, ένα αποτελεσματικό δικαστικό σύστημα στο πλαίσιο ενός Κράτους Δικαίου αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχούς λειτουργίας των θεσμών.

Το έργο των Coase και North ακολούθησε πλουσιότατη βιβλιογραφία με πολύ ενδιαφέροντα πορίσματα (Mantzavinos 2001, Furubotn & Richter 2005, Γέμος 2015). Στη βιβλιογραφία αυτή αναδεικνύεται η σημασία των θεσμών για την οικονομική ανάπτυξη. Πολλές από αυτές τις εργασίες είχαν ιστορικό ή/και εμπειρικό περιεχόμενο. Έτσι τα τελευταία χρόνια έχουμε στη διάθεσή μας πολλές και χρήσιμες πληροφορίες για το τι πρέπει να περιλαμβάνει ένα θεσμικό πλαίσιο για να εξασφαλίσει (ή απλά να επιτρέψει) την οικονομική ανάπτυξη.

ΤΙ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ΛΟΙΠΟΝ ΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ;

Η βιβλιογραφία συγκλίνει ως προς τις θεσμικές προϋποθέσεις για οικονομική ανάπτυξη (Posner 1998). Η μακροπρόθεσμη, βιώσιμη και κοινωνικά σταθερή ανάπτυξη περιλαμβάνει ένα Κράτος Δικαίου με ώριμο θεσμικό πλαίσιο και ανοικτές, αποτελεσματικά ρυθμισμένες, αγορές. Το θεσμικό πλαίσιο πρέπει οπωσδήποτε να εξασφαλίζει την προστασία της ιδιοκτησίας και των περιουσιακών δικαιωμάτων, την (ταχεία) εφαρμογή των συμβάσεων, την αποτελεσματική λειτουργία της δικαιοσύνης, ένα υψηλής ποιότητα ρυθμιστικό περιβάλλον που θα προσφέρει αποτελεσματικές θεσμικές λύσεις στις αποτυχίες των αγορών, κίνητρα για επενδύσεις, ενθάρρυνση της επιχειρηματικότητας και χαμηλό

επίπεδο διαφθοράς.

Τα παραπάνω συμπυκνώνουν σε πολύ αδρές γραμμές το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο. Βέβαια η κάθε θεσμική προϋπόθεση αποτελεί με τη σειρά της το αντικείμενο πλούσιας βιβλιογραφίας αλλά και εμπειρικών μελετών που αναδεικνύουν τη σημασία της αλλά και τις ιδιαιτερότητες διαφορετικών κοινωνιών. Είναι φανερό ότι οι θεσμοί λειτουργούν πάντα μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο με ιστορικές ιδιαιτερότητες. Όμως σε κάθε περίπτωση ο ρόλος τους είναι αποφασιστικός. Για την ακρίβεια αποτελούν τον σημαντικότερο παράγοντα που επηρεάζει την οικονομική ανάπτυξη. Περισσότερο από τη γεωγραφία, το κλίμα ή τους φυσικούς πόρους. Ακόμα και η ποιότητα της ηγεσίας ή το πολιτισμικό υπόβαθρο (*culture*) δεν ασκούν την ίδια επιρροή όσο οι θεσμοί. Η ευημερία εξαρτάται από τους θεσμούς. Αυτοί διαμορφώνουν κίνητρα και ευκαιρίες.

ΔΗΛΑΔΗ ΟΛΟΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΕΙΝΑΙ ΚΑΛΟΙ Η ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΚΑΙ ΚΑΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ;

Στο σημαντικότερο έργο που έχει δημοσιευθεί πρόσφατα για τους θεσμούς, οι συγγραφείς Daron Acemoglu και James Robinson (2012) κάνουν μια κρίσιμη διάκριση μεταξύ «κλειστών» (*extractive*) και ανοικτών (*inclusive*) θεσμών. Με απλά λόγια οι «κλειστοί» είναι κακής ποιότητας θεσμοί γιατί αυτό που επιτυγχάνουν είναι να αναδιανέμουν τον πλούτο υπέρ μιας ισχυρής ελίτ σε ένα αέναο παίγνιο σταθερού αθροίσματος (που στην πραγματικότητα, όπως θα δούμε, καταλήγει σε παίγνιο αρνητικού αθροίσματος). Αντίθετα οι «ανοικτοί» θεσμοί είναι οι καλής ποιότητας θεσμοί που είναι απαραίτητοι για την οικονομική ανάπτυξη, είναι δίκαιοι, ενισχύουν τη συμμετοχή και επιπλέον διαχέουν τον παραγόμενο πλούτο στην κοινωνία. Είναι οι θεσμοί που διασφαλίζουν ότι το παίγνιο θα είναι θετικού αθροίσματος.

Οι κλειστοί θεσμοί περιλαμβάνουν βέβαια ένα ατροφικό Κράτος Δικαίου που αδυνατεί να εξασφαλίσει την τάξη (*order*). Πολύ συχνά τα καθεστώτα με κλειστούς θεσμούς είναι αυταρχικά ή μη-φιλελεύθερες δημοκρατίες (*illiberal democracies*). Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ή έχουν χαρακτηριστικά «αποτυχημένου κράτους» (*failed state*) όταν η ατροφία βασικών θεσμών, η κυρίαρχη ανομία και η παντελής έλλειψη τάξης οδηγεί σε ένα καθεστώς αναρχίας με πολυδιάσπαση της εξουσίας και σχηματισμό πολλών αυτόνομων πυρήνων εξουσίας με φεουδαρχική δομή. Προφανώς στους κλειστούς θεσμούς περιλαμβάνεται η ατελής προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, η μη εφαρμογή των συμβάσεων από τα δικαστήρια και τα εμπόδια στην είσοδο (*barriers to entry*) που εμποδίζουν τον ανταγωνισμό και προστατεύουν μονοπώλια και ολιγοπώλια εις βάρος των καταναλωτών. Η πολυνομία και το πολύπλοκο και κακής ποιότητας ρυθμιστικό περιβάλλον που επιβάλλει πλήθος αντικρουόμενων ρυθμίσεων (*overregulation*) εμποδίζει την αγορά να λειτουργήσει αποτελεσματικά παράγοντας πλούτο. Η ύπαρξη (και ειδικά η αφθονία) αυτών των κακής ποιότητας θεσμών δεν είναι ποτέ τυχαία. Έχει σκοπό να προστατεύσει τις ομάδες ειδικών συμφερόντων, αυτές που ο Mancur Olson (1971, 1982) ονομάζει

«αναδιανεμητικές συσπειρώσεις».

Το τι περιλαμβάνουν οι ανοικτοί θεσμοί είναι βέβαια αναμενόμενο (περίπου ό,τι περιγράψαμε παραπάνω): καλή προστασία της ιδιοκτησίας και των περιουσιακών δικαιωμάτων, εφαρμογή των συμβάσεων, αποτελεσματική δικαιοσύνη, ελεύθερες ανταγωνιστικές αγορές, καλής ποιότητας ρυθμίσεις, απουσία εμποδίων για τις νέες επιχειρήσεις, δημόσιες υπηρεσίες απαραίτητες για την ανάπτυξη ώριμης αγοράς, πρόσβαση στην εκπαίδευση και τις ευκαιρίες για τη μεγάλη πλειονότητα των πολιτών. Όλα αυτά μέσα σε ένα πλαίσιο Κράτους Δικαίου και τάξης.

ΠΡΟΦΑΝΩΣ ΤΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ ΕΔΩ ΕΙΝΑΙ, ΠΩΣ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΠΑΛΛΑΓΕΙ ΜΙΑ ΧΩΡΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΕΙΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΓΙΑ ΝΑ ΥΙΟΘΕΤΗΣΕΙ ΤΟΥΣ ΑΝΟΙΚΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ;

Δεν είναι βέβαια καθόλου εύκολο. Αν και οι Acemoglu και Robinson (2012) προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα με αναφορές σε επιτυχημένα παραδείγματα που προέρχονται από διαφορετικές ιστορικές περιόδους, ηπείρους και πολιτισμούς είναι φανερό ότι δεν υπάρχει μια εύκολη στην εφαρμογή συνταγή. Για την ακρίβεια υπάρχει κάτι χειρότερο, μια θεσμική «παγίδα» που δεν επιτρέπει την υιοθέτηση των ανοικτών θεσμών ακόμα και όταν αυτοί είναι απολύτως απαραίτητοι για την οικονομική επιβίωση ενός κράτους.

Η παγίδα αυτή έχει ονομαστεί από τον Daron Acemoglu: θεσμική παγίδα του μεσαίου εισοδήματος (*middle income institutional trap*) γιατί πλήττει κυρίως κράτη που έχουν επιτύχει ένα μεσαίο (κοντά δηλαδή στο διεθνή μέσο όρο) κατά κεφαλήν εισόδημα μετά από μια περίοδο, υψηλής ορισμένες φορές, ανάπτυξης που βασίστηκε όμως σε κλειστούς θεσμούς και σε ένα κορπορατιστικό μοντέλο με ισχυρά κρατικοδίαιτα μονοπώλια και ολιγοπώλια, με εισαγωγή τεχνολογίας και ανύπαρκτη καινοτομία, έμφαση στην εσωτερική αγορά και ελάχιστες εξαγωγές. Η οικονομία αυτή σχεδόν πάντα συνοδεύεται από υψηλούς δείκτες ανισότητας. Η ανισότητα αυτή δημιουργεί βέβαια μεγάλη ανάγκη (και ζήτηση) για αναδιανομή που την ικανοποιεί όμως ένα πελατειακό σύστημα που κυρίως προστατεύει ορισμένες ισχυρές ομάδες πίεσης και όποια/ον εργάζεται με οποιονδήποτε τρόπο για το κράτος.

Μέχρι ένα σημείο η ανάπτυξη και η αναδιανομή που πετυχαίνει το πελατειακό σύστημα κρατά ικανοποιημένη την κοινωνία. Φτάνει όμως στα όριά του: σε μια ισορροπία τρόμου και ταυτόχρονα αποχαύνωσης (*limbo state*). Αν παραμείνει ακίνητο, το σύστημα θα καταρρεύσει. Αλλά δεν μπορεί να εξελιχθεί γιατί οι ισχυρές ομάδες πίεσης (όσες/οι ωφελούνται από τους κλειστούς θεσμούς), δεν επιτρέπουν τις μεταρρυθμίσεις, εμποδίζουν την είσοδο σε νέες επιχειρήσεις, δημιουργούν αντικίνητρα για την καινοτομία, συνεχίζουν να πιέζουν για να διαιωνιστεί το σύστημα που επιβραβεύει την προσοδοθηρία, την αναδιανομή υπέρ των ισχυρών ομάδων πίεσης και την κρατική παρέμβαση προς όφελος των πολιτικά διαπλεκόμενων.

Η θεσμική αυτή παγίδα είναι εξαιρετικά επικίνδυνη όπως το παράδειγμα της Ελλά-

δας αποδεικνύει. Διότι η Ελλάδα αποτελεί ένα από τα καλύτερα παραδείγματα θεσμικής παγίδευσης.

Η Ελλάδα δε διαθέτει ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά, ούτε «ανοικτούς», καλής ποιότητας, θεσμούς. Κατόρθωσε να αναπτυχθεί στρεβλά με κακής ποιότητας «κλειστούς» θεσμούς. Όταν αυτή η ανάπτυξη έφτασε στα όρια της (με θρυαλλίδα την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 και την ευρωπαϊκή κρίση κρατικού χρέους του 2010) η χώρα μας έπρεπε να απελευθερώσει την οικονομία της και να υιοθετήσει επειγόντως ανοικτούς θεσμούς. Η αδυναμία των ελληνικών κυβερνήσεων να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν απαραίτητες και επείγουσες δομικές μεταρρυθμίσεις οφείλεται ακριβώς στη θεσμική παγίδα του μεσαίου εισοδήματος.

ΜΑ Η ΕΛΛΑΔΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ Ο ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ; ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΗ Η ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ;

Σύμφωνα με όλες τις διεθνείς κατατάξεις η Ελλάδα έχει την περισσότερο κλειστή οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση και μια από τις λιγότερο ελεύθερες οικονομίες στην Ευρώπη [*Index of Economic Freedom (2015)* 130η στις 178 χώρες, *Economic Freedom of the World (2014)*: 84η στις 152 χώρες, *Global Competitiveness Report (2014-5)*: 81η στις 144, *ICC Open Markets Index*: 48η στις 75 χώρες]. Χαρακτηρίζεται δε ως μια οικονομία περισσότερο ανελεύθερη παρά ελεύθερη (*mostly unfree*). Έχει μάλιστα τα χαρακτηριστικά εκείνου τους είδους οργάνωσης της οικονομίας που ονομάζεται «παρεο-κρατικός καπιταλισμός» (*crony capitalism*).

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Ο «ΠΑΡΕΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ»;

Είναι το είδος οικονομικής οργάνωσης που βασίζεται σε ένα κορπορατιστικό μοντέλο, με μεγάλες ισχυρές επιχειρήσεις που λειτουργούν μονοπωλιακά ή ολιγοπωλιακά υπό την προστασία της κρατικής εξουσίας εμποδίζοντας τον ανταγωνισμό και ελέγχοντας ακόμα και τις ρυθμιστικές αρχές (*regulatory capture*). Οι ισχυρές επαγγελματικές ομάδες (που προστατεύονται από τη νομοθεσία περί κλειστών επαγγελμάτων) και τα ισχυρά συνδικάτα του δημόσιου τομέα απολαμβάνουν την κρατική προστασία εις βάρος των καταναλωτών και των εργαζομένων στον ατροφικό ιδιωτικό τομέα. Σ' αυτό το μοντέλο (που περιγράφει με ακρίβεια την Ελλάδα, βλ. Πελαγίδης & Μητσόπουλος 2006) το κράτος πρόνοιας αντί να αποτελεί δίκτυ ασφαλείας για τους αδύναμους μετατρέπεται σε λάφυρο για τις ισχυρές ομάδες πίεσης (Hatzis 2012). Είναι επιπλέον αναποτελεσματικό καθώς, ανεξάρτητα από τον όγκο των κοινωνικών μεταβιβάσεων η φτώχεια μειώνεται ελάχιστα ενώ η αναδιανομή ωφελεί τους ισχυρούς. Π.χ., στην περίπτωση της Ελλάδας, το 2011 οι κοινωνικές παροχές στο υψηλότερο εισοδηματικά 20% ήταν παραπάνω από τριπλάσιες από εκείνες προς το χαμηλότερο εισοδηματικά 20%.

Η κρατική παρέμβαση στην οικονομία δεν οδηγεί στη δημιουργία ενός υψηλής ποιό-

τητας ρυθμιστικού περιβάλλοντος (Ναλπαντίδου & Χατζής 2010) που να διορθώνει τις αποτυχίες της αγοράς, αλλά σε ακόμα μεγαλύτερες «κρατικές αποτυχίες» (*government failure*) και πλήθος αντικρουόμενων και πολύπλοκων ρυθμίσεων (σύμφωνα με το «Ινστιτούτο Έρευνας Ρυθμιστικών Πολιτικών» στην Ελλάδα από το 1975 έως το 2005 εκδόθηκαν 171.600 κανονιστικές ρυθμίσεις!). Τα δημόσια αγαθά ελέγχονται επίσης από τους προσοδοθήρες (*rent-seekers*) ενώ τα χρησιμοποιούν ανεξέλεγκτα οι λαθρεπιβάτες-τζαμπατζήδες (*free riders*). Όλα αυτά μέσα σε ένα περιβάλλον διάχυτης διαφθοράς μικρής και μεγάλης κλίμακας (Χατζής 2012γ).

Αυτό το κακής ποιότητας θεσμικό περιβάλλον συνδυάζει τη θεσμική ανεπάρκεια και τη θεσμική αρτηριοσκλήρωση.

ΣΕ ΤΙ ΟΦΕΙΛΕΤΑΙ ΟΜΩΣ ΑΥΤΗ Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΥΣΤΕΡΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Μια επιδερμική προσέγγιση της θεσμικής κρίσης θα την απέδιδε στην απίσχναση της πολιτικής νομιμοποίησης, στην απαξίωση θεσμών όπως το κοινοβούλιο, η κυβέρνηση, η παιδεία, ακόμα και η δικαιοσύνη. Πρόκειται όμως και πάλι για τα εμφανή συμπτώματα μιας βαθύτερης θεσμικής κρίσης που συνοδεύει την ελληνική πολιτεία από την ίδρυσή της. Η κρίση αυτή οφείλεται στη θεσμική ανωριμότητα της ελληνικής κοινωνίας. Η θεσμική ανωριμότητα, για τους σκοπούς αυτού του κειμένου, ορίζεται απλά ως υπανάπτυξη των θεσμών. Υπενθυμίζω ότι οι θεσμοί είναι σύνολα κανόνων που σκοπό έχουν να ρυθμίσουν τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα σε μία μικρή κοινότητα αλλά και σε μια μεγάλη κοινωνία. Μπορεί να συνδέονται ή όχι με την κοινωνική ηθική, τη θρησκεία ή κάποια ιδεολογία αλλά ο βασικός σκοπός τους είναι ένας: η επίτευξη της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και ευημερίας. Ένα θεσμικό πλαίσιο που δεν εξασφαλίζει ένα από τα δύο είναι βέβαιο ότι θα αποτύχει.

Όπως είδαμε οι θεσμοί μπορεί να είναι τυπικοί (*formal institutions*) έχοντας τη μορφή των τεθειμένων κανόνων δικαίου που ουσιαστικά μετουσιώνουν σε κανόνες δικαίου τις επιλογές μιας συγκεκριμένης χρονικά και τοπικά κοινωνίας (ή τουλάχιστον των εκλεγμένων εκπροσώπων της) και άτυπους (*informal institutions*) που αποτελούν το απαραίτητο υπόβαθρο για να λειτουργήσουν οι τυπικοί θεσμοί. Οι κανόνες αυτοί δεν πηγάζουν από τη νομοθετική διαδικασία. Διαμορφώνονται μέσα στην κοινωνία, ιδίως όταν υπάρχει απουσία τυπικών θεσμών ή όταν οι τυπικοί θεσμοί δεν φαίνεται να επιλύουν αποτελεσματικά τα κοινωνικά προβλήματα. Η κοινωνία αντιδρά στην αταξία που προκαλούν οι ελλείψεις ή προβληματικοί τυπικοί θεσμοί δημιουργώντας μία «αυθόρμητη τάξη» (*spontaneous order*) κατά τον F.A. Hayek (1948) που διασφαλίζει την ομαλή συμβίωση και ενισχύει την κοινωνική ευημερία.

Βέβαια τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά στην πραγματικότητα όσο φαίνονται στη θεωρία. Πολλές φορές η κοινωνία αργεί πολύ να εμφανίσει τους άτυπους θεσμούς ή αυτοί που εμφανίζονται δεν επιλύουν τα προβλήματα και ίσως δημιουργούν χειρότερα. Σε αρκετές περιπτώσεις θεσμοί που ήταν κάποτε αποτελεσματικοί έχουν γίνει παρωχημένοι και

πλέον δεν μπορούν να επιτελέσουν τον ρόλο τους αλλά αποτελούν μάλλον τροχοπέδη.

Μία τέτοιου είδους προβληματική περίπτωση είναι και η ελληνική. Εδώ το πρόβλημα είναι το σοβαρό θεσμικό έλλειμμα και σε τυπικούς και σε άτυπους θεσμούς.

Καταρχήν υπάρχει σοβαρό έλλειμμα στους τυπικούς θεσμούς ή μάλλον σε αποτελεσματικούς τυπικούς θεσμούς. Η Ελλάδα δε διαθέτει το κατάλληλο νομικό πλαίσιο για την οικονομική ανάπτυξη. Φυσικά υπάρχει πλήθος νόμων και διατάξεων που υποτίθεται ότι επιχειρούν να πετύχουν όλα τα παραπάνω. Όμως αυτό το νομικό πλαίσιο συνήθως είναι απαρχαιωμένο ή βασίζεται σε σκουριασμένες ιδεολογίες και αντιλήψεις. Οι κανόνες που ρυθμίζουν την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα και ιδιαίτερα το πατερνλιστικό και συντηρητικό άρθρο 16 του Συντάγματος, αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Επιπλέον αυτό το θεσμικό πλαίσιο αποδυναμώνεται από τον κυρίαρχο νομικό formalισμό και τον οικονομικό αναλφαριθμισμό μεγάλου μέρους των ελλήνων νομικών που αδυνατούν να αντιληφθούν την ουσία των ρυθμίσεων.

Διότι, ακόμα και στην περίπτωση που το θεσμικό πλαίσιο είναι επαρκές, οι στόχοι του δεν επιτυγχάνονται αυτόματα. Ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα οι νομικοί έχουν μάθει να ξεχωρίζουν το δίκαιο των βιβλίων από το δίκαιο της πράξης (*law in books / law in action* κατά τον χρήσιμο διαχωρισμό του μακροβιότερου κοσμήτορα της Νομικής Σχολής του Harvard, Roscoe Pound, 1910, βλ. Χατζής 2012α). Δεν έχει σημασία τι νόμους έχεις, πόσο πλήρεις είναι, ποια είναι η νομοτεχνική ποιότητά τους. Αυτό που μετράει είναι αν εφαρμόζονται και πώς εφαρμόζονται. Αυτό που πραγματικά ισχύει (και όχι αυτό που υποτίθεται ότι πρέπει να ισχύει) είναι το πραγματικό δίκαιο, το δίκαιο της πράξης.

Αν δούμε για παράδειγμα τη νομοθεσία που προσπαθεί να περιορίσει και να καταπολεμήσει τη διαφθορά στην Ελλάδα και να εξασφαλίσει συνθήκες αξιοκρατίας, υγιούς ανταγωνισμού και περιορισμού της προσοδοθηρίας θα αντιληφθούμε γιατί ο συνδυασμός ενός αναποτελεσματικού θεσμικού πλαισίου και της ακόμα αναποτελεσματικότερης εφαρμογής του οδηγούν στην ελληνική εκδοχή του «δικαίου της πράξης» που πολλές φορές ταυτίζεται ακόμα και με την ανομία.

ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΜΩΣ ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ ΑΤΥΠΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΛΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Ενώ πιο πάνω υπονοήσαμε ότι ο ρόλος των άτυπων θεσμών είναι καταρχήν επικοινωνικός, στην πραγματικότητα είναι όχι μόνο πρωταγωνιστικός αλλά και καθοριστικός για την ανάπτυξη των τυπικών θεσμών. Οι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, η εμπιστοσύνη (*trust*), το κοινωνικό κεφάλαιο (*social capital*) δημιουργούν το απαραίτητο θεσμικό υπόστρωμα για να λειτουργήσει το δίκαιο. Ακόμα και το πιο αποτελεσματικό δίκαιο των συμβάσεων δεν μπορεί να διασφαλίσει την ομαλή λειτουργία της αγοράς που δεν βασίζεται στην εμπιστοσύνη και δεν αξιολογεί υψηλά την «καλή φήμη» (*reputation*) που αποκτάται από την καλή συναλλακτική συμπεριφορά. Ακόμα και το πιο προωθημένο και σύγχρονο συνταγματικό δίκαιο δεν μπορεί να διασφαλίσει το Κράτος Δικαίου αν δεν βα-

ορίζεται σε μία παράδοση κοινωνίας πολιτών (*civil society*) — που δυστυχώς στην Ελλάδα απουσιάζει.

Η χαμηλή ποιότητα των άτυπων θεσμών στην Ελλάδα είναι παρατηρήσιμη ακόμα και δια γυμνού οφθαλμού (χωρίς δηλαδή να είναι απαραίτητη η χρήση των εργαλείων που προσφέρουν οι κοινωνικές επιστήμες για να εντοπισθούν οι θεσμικές στρεβλώσεις — όμως καταγράφεται κάθε χρόνο στο *Legatum Prosperity Index*). Ο τρόπος οδήγησης, παρκαρίσματος, ο σεβασμός των οδηγών προς τους πεζούς, η συνολική οδική συμπεριφορά στην Ελλάδα σε σχέση με εκείνη στις χώρες της δυτικής Ευρώπης αποτελεί μια από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις όπου η θεσμική ανωριμότητα φτάνει στο ακραίο παράδειγμα της απουσίας ακόμα και των απολύτως απαραίτητων κανόνων συντονισμού (*coordination*). Ένα διαφορετικό παράδειγμα (αλλά όμοιο στην ουσία του) αποτελεί ο τρόπος (κατά)χρήσης των δημόσιων αγαθών ενώ δεν μπορεί κανείς να μην αναφέρει και πάλι το παράδειγμα της διαφθοράς όπου η κοινωνική ανοχή απέναντί της εξασφαλίζει την σχεδόν καθολική και αυτόματη συμμετοχή (Katsios 2006, Danopoulos 2014).

Μια κοινωνία όμως που πάσχει θεσμικά είναι μια κοινωνία που δεν μπορεί να δράσει συλλογικά. Αυτό σημαίνει ότι η Ελληνική κοινωνία βρίσκεται ουσιαστικά σε μια Χομπσιανού τύπου «κατάσταση της φύσης» (*state of nature*), όπου ο καθένας αντιμετωπίζει τον άλλο ως εχθρό του, σε ένα αέναο δίλημμα του φυλακισμένου. Σ' αυτή την κατάσταση, ό,τι και να κάνουν οι άλλοι, εσένα σε συμφέρει να επιδιώξεις μωπικά το δικό σου στενό προσωπικό συμφέρον. Βέβαια στο τέλος θα βγεις κι εσύ χαμένος —αλλά δεν υπάρχει άλλη καλύτερη εναλλακτική— είναι η «κυρίαρχη στρατηγική» (*dominant strategy*). Για να ξεπεράσεις το δίλημμα θα πρέπει να έχεις την απαραίτητη ωριμότητα που θα σε υποχρεώσει να βλέπεις μακροπρόθεσμα και να αντιμετωπίζεις τα άτομα δίπλα σου όχι ως ευκαιριακούς ανταγωνιστές ή πιθανά θύματα αλλά ως μακροχρόνιους συνεργάτες.

ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΡΟΠΟΣ ΝΑ ΞΕΦΥΓΕΙ Η ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΑΥΤΗΝ ΤΗ ΘΕΣΜΙΚΗ ΠΑΓΙΔΑ;

Το δίλημμα του φυλακισμένου αποτελεί τη μεγαλύτερη αποτυχία του μηχανισμού της «αόρατης χειρός» (*invisible hand*) που οδηγεί την κοινωνία στην αυτορρυθμισμό και την αύξηση της κοινωνικής ευημερίας παρά το ότι τα άτομα φέρονται εγωιστικά. Στις περιπτώσεις διλήμματος φυλακισμένου όμως η αδυναμία συντονισμού και η απουσία συνεργασίας οδηγεί όχι μόνο σε μείωση της κοινωνικής ευημερίας αλλά σε μείωση της ατομικής ευημερίας όλων των εμπλεκόμενων (είναι δηλαδή από τη φύση του ένα παίγνιο αρνητικού αθροίσματος). Η μοναδική λύση στις καταστάσεις διλήμματος φυλακισμένου αλλά και στο γενικότερο πρόβλημα της συλλογικής επιλογής (*collective action*) είναι καταρχήν η ανάδυσση άτυπων θεσμών κι αν χρειαστεί η δημιουργία τυπικών θεσμών.

Οι ιστορικοί λόγοι για τους οποίους η ανάδυσση άτυπων θεσμών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από σημαντική υστέρηση αλλά και οι λόγοι για τους οποίους οι άτυποι θεσμοί που αναδύονται δεν αποτελούν αποτελεσματικούς κοινωνικούς κανόνες αλλά θεσμούς που μετατρέπουν τη διατομική σύγκρουση σε σύγκρουση διανεμητικών συσπειρώσεων

στο πλαίσιο μιας κατακερματισμένης κοινωνίας, δεν μπορούν να συζητηθούν σε ένα σύντομο κείμενο όπως αυτό. Άλλωστε προφανώς η εξήγηση δεν είναι τόσο εύλογη, ούτε μπορεί να αναχθεί αποκλειστικά σε ιστορικές αιτίες (βλ. Διαμαντούρος 2006, Βερέμης & Κολιόπουλος 2006).

Φυσικά το κρίσιμο ερώτημα έχει να κάνει με τον αν και με ποιους τρόπους μια κοινωνία μπορεί να ωριμάσει θεσμικά και στη συγκεκριμένη περίπτωση με ποιους τρόπους μπορεί να το πετύχει αυτό η Ελλάδα. Προφανώς δεν υπάρχει συνταγή που να εγγυάται επιτυχία, ούτε είναι αποτελεσματική πάντοτε η μεταφορά επιτυχημένων θεσμών. Σε μια θεσμικά ανώριμη χώρα δεν μπορείς να εισάγεις θεσμούς που λειτουργούν ικανοποιητικά σε θεσμικά ώριμες χώρες αλλά μόνο θεσμούς που είναι κατάλληλοι για την ίδια. Δηλαδή θεσμούς που λαμβάνουν υπόψη τη θεσμική ανεπάρκεια και απευθύνονται σε πολίτες και αξιωματούχους με χαμηλό βαθμό θεσμικής ωριμότητας.

ΠΟΙΟΙ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΙ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΘΕΣΜΙΚΑ ΑΝΩΡΙΜΗ;

Ας δούμε ένα παράδειγμα: δεν νομίζω να υπάρχει δημόσιος ή ιδιωτικός φορέας στον κόσμο που να προσλαμβάνει ένα στέλεχος ή και απλό υπάλληλο χωρίς προφορική συνέντευξη. Πέραν της επιβεβαίωσης των στοιχείων του βιογραφικού, η συνέντευξη δίνει την ευκαιρία να γνωρίσεις πολύ καλύτερα την προσωπικότητα του μελλοντικού σου συνεργάτη απ' ό,τι μια έντυπη αίτηση. Γι' αυτό σχεδόν παντού η σχετική αξιολόγηση της συνέντευξης είναι αποφασιστική για την πρόσληψη. Αλλά η προφορική συνέντευξη ως κριτήριο επιλογής ταιριάζει σε ώριμες θεσμικά κοινωνίες. Σε κοινωνίες ανώριμες θεσμικά, όπως η ελληνική, η συνέντευξη εξελίχθηκε σ' αυτό που όλοι προέβλεψαν: σε παραθυράκι πελατειακών σχέσεων. Προφανώς λοιπόν η προφορική συνέντευξη δεν θα πρέπει να συγκαταλέγεται στους τρόπους επιλογής των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα. Αντίθετα οι αυστηρές, τυπολατρικές, σχεδόν αυτοματοποιημένες διαδικασίες, τύπου ΑΣΕΠ, είναι κατάλληλες για την ελληνική πραγματικότητα.

Οι κανόνες που έχουν τη μορφή γενικών ρητρών (*legal standards*) και που παρέχουν διακριτική ευχέρεια είναι προφανώς ποιοτικά καλύτεροι στις περισσότερες περιπτώσεις. Οι ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές και η υπερεκνομίκευση δημιούργησαν αποπνικτικές συνθήκες στα δίκαια των πιο ανεπτυγμένων χωρών. Ταυτόχρονα, η εμπέδωση των δημοκρατικών διαδικασιών, της διάκρισης των εξουσιών και κυρίως της φιλελεύθερης δημοκρατικής κουλτούρας επέτρεψαν την ευεργετική χρήση τους, απαλλαγμένης σε μεγάλο βαθμό από το κόστος τυχόν αυθαιρεσιών. Οι γενικές ρήτρες είναι κατάλληλες για ώριμες (πολιτικά, νομικά και κοινωνικά) κοινωνίες. Προσφέρουν στο νομικό τους σύστημα την απαραίτητη ευελιξία, χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο την ασφάλεια δικαίου και την πολιτική ισονομία.

Η Ελλάδα όμως δεν είναι μια από τις ώριμες κοινωνίες. Η απουσία κανόνων δεοντολογίας σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, η αναξιοπιστία της δημό-

σιας διοίκησης, η ιδιωτική ανεξέλεγκτη αυθαιρεσία και η κουλτούρα της διαφθοράς, αλλά και η αναγκαιότητα θεσμών όπως το ΑΣΕΠ ή οι πανελλήνιες εξετάσεις για την εισαγωγή στα ΑΕΙ, το υποδηλώνουν. Έτσι, η έλλειψη γενικά αποδεκτών και σεβαστών κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς καθιστά αναγκαίους τους αυστηρούς κανόνες. Η σταθερή εφαρμογή τους και η απαρέγκλιτη τήρησή τους μπορεί να οδηγήσει κάποτε σε μια θεσμική κουλτούρα που θα μπορεί να διαχειριστεί γενικές ρήτρες (Χατζής 2007).

Ένας άλλος τρόπος απεμπλοκής από το φαύλο κύκλο που δημιουργούν οι καταστάσεις διλήμματος του φυλακισμένου είναι μετά από σοβαρές πολιτικές και οικονομικές κρίσεις (Olson 1982). Το σοκ που δημιουργεί στο σύστημα ένα φαινόμενο όπως αυτό της παγκοσμιοποίησης, που απαξιώνει και διαβρώνει απολιθωμένες πρακτικές και καθιστά ιδιαίτερα ζημιογόνους θεσμούς που μέχρι πρόσφατα γίνονταν ανεκτοί λόγω της αδράνειας, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα.

Κινδυνεύοντας να εμπλακούμε σε μια συζήτηση που ξεκίνησαν οι αφελείς και εντυπωσιακά αντιεπισημονικές απόψεις της Naomi Klein, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε την ευεργετική επίδραση που μπορεί να έχει μία σοβαρή κρίση σε μια κοινωνία που μαστιάζεται από θεσμικές σκληρώσεις, καιροσκοπικές πρακτικές και απαξιωμένες ιστορικά ιδεοληψίες. Είναι χαρακτηριστικό και το εξής: τη θεωρία συνωμοσίας της Klein (2007), που βλέπει πίσω από κάθε κρίση τον δάκτυλο μίας ανθρωπομορφικής αλλά και μεταφυσικών διαστάσεων παγκόσμιας τάξης, δέχτηκαν στην Ελλάδα με ανακούφιση οι φορείς των πλέον συντηρητικών, αντιδραστικών και ξεπερασμένων αντιλήψεων.

Η τρίτη πιθανή λύση στη θεσμική ανωριμότητα εμπλέκει τη νέα θεωρία των οικονομικών των θεσμών. Η θεωρία αυτή, όπως είδαμε, πρωτοτυπεί ως προς το εξής, σε σχέση με τα παραδοσιακά οικονομικά: θεωρεί τους θεσμούς όχι περιορισμούς αντίστοιχους των φυσικών περιορισμών αλλά αντίθετα εργαλεία για την οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της κοινωνικής ευημερίας. Στο πλαίσιο των σχετικών θεωριών προτείνονται λύσεις που περιλαμβάνουν από συνταγματικές μεταρρυθμίσεις (συνταγματική κατοχύρωση του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, συστήματα ελέγχων και ισορροπιών, θεσμικές δεσμεύσεις που καταπολεμούν την προσοδοθηρία και τη διαφθορά) έως απλές ρυθμίσεις που έχουν σκοπό να δημιουργήσουν ισχυρά κίνητρα για την εφαρμογή των κανόνων δικαίου και να αποτρέψουν συμπεριφορές λαθρεπιβάτη.

Είναι φανερό ότι η Ελλάδα, στο χειρότερο στάδιο της μεταπολιτευτικής της πορείας, έχει τουλάχιστον την τελευταία ευκαιρία που επιβάλει ο ίλιγγος της αβύσσου. Αν αυτή η τελευταία ευκαιρία δεν περιλαμβάνει μια ριζική θεσμική μεταρρύθμιση, είναι απολύτως βέβαιο ότι το περισσότερο που θα καταφέρει θα είναι η ψευδαίσθηση ενός στέρους εδάφους που στην πραγματικότητα όμως είναι κινούμενη άμμος.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acemoglu, Daron & James A. Robinson. 2012. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Random House.
- Caplan, Bryan. 2007. *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*. Princeton: Princeton University Press.
- Coase, Ronald H. 1960. "The Problem of Social Cost." *Journal of Law & Economics* 3: 1-44.
- Danopoulos, Constantine P. 2014. "The Cultural Roots of Corruption in Greece." *Mediterranean Quarterly* 25: 105-130.
- Dixit, Avinash & Mancur Olson. 1996. "The Coase Theorem is False: Coase's Insight is Nonetheless Mainly Right" (αδημοσίευτο κείμενο).
- Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Ellickson, Robert C. 1991. *Order Without Law: How Neighbors Settle Disputes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Foka-Kavaliaraki, Yulie & Aristides N. Hatzis. 2015. "Economic Illiteracy and Political Ignorance in Greece." (working paper)
- Furubotn, Eirik G. & Rudolf Richter. 2005. *Institutions & Economic Theory: The Contributions of the New Institutional Economics*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2nd ed.
- Hart, H.L.A. 1961. *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatzis, Aristides N. 2012. "Greece as a Precautionary Tale of the Welfare State." In *After the Welfare State*. Edited by Tom G. Palmer. Washington, DC: Atlas Economic Research Foundation. pp. 21-30.
- Hayek, F.A. 1948. *Individualism and Economic Order*. Chicago: University of Chicago Press.
- Karayiannis, Anastassios & Aristides N. Hatzis. 2010. "Morality, Social Norms and the Rule of Law as Transaction Cost-Saving Devices: The Case of Ancient Athens." *European Journal of Law & Economics* 33: 621-643.
- Katsios, Stavros. 2006. "The Shadow Economy and Corruption in Greece." *South-Eastern Europe Journal of Economics* 1: 61-80.
- Klein, Naomi. 2007. *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Picador.
- Landes, David S. 1999. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*. New York: Norton.

- Mantzavinos, Chrysostomos. 2001. *Individuals, Institutions, and Markets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. 1990. *Institutions, Institutional Change & Economic Performance*. New York: Cambridge University Press.
- Olson, Mancur. 1971. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2nd ed.
- Olson, Mancur, 1982. *The Rise and Decline of Nations*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Posner, Eric A. 2000. *Law and Social Norms*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Posner, Richard A. 2008. "Creating a Legal Framework for Economic Development." *World Bank Research Observer*13(1): 1-11.
- Posner, Richard A. 2014. *Economic Analysis of Law*. New York: Walters Kluwer Law & Business, 9th ed.
- Pound, Roscoe. 1910. "Law in Books and Law in Action." *American Law Review* 44: 12-36.
- Somin, Ilya. 2013. *Democracy and Political Ignorance: Why Smaller Government Is Smarter*. Stanford: Stanford University Press.
- Βερέμης, Θάνος & Γιάννης Κολιόπουλος. 2006. Ελλάδα. *Η Σύγχρονη Συνέχεια: Από το 1821 μέχρι Σήμερα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γέμτος, Πέτρος Α. 2015. *Θεσμοί ως Κεντρική Μεταβλητή των Κοινωνικών Επιστημών: Μια Φιλοσοφική-Διεπιστημονική Θεώρηση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος. 2006. *Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828)*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ναλπαντίδου, Σόνια & Αριστείδης Ν. Χατζής. 2010. «Η Θεωρία της Ρύθμισης.» *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης* 16: 133-163.
- Πελαγίδης, Θεωδωρής & Μιχάλης Μητσόπουλος. 2006. Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας: *Η Προσοδοθηρία και οι Μεταρρυθμίσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χατζής, Αριστείδης Ν. 2007. «Αυστηροί Κανόνες και Γενικές Ρήτρες: Μια Οικονομική Ανάλυση.» Στο *Διοικητική Θεωρία και Πράξη – Διοίκηση και Κοινωνία*. Επιμ. Αντώνης Μακρυδημήτρης & Μαρία-Ηλιάνα Πραβίτα. Αθήνα–Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Χατζής, Αριστείδης Ν. 2012α. «Το Δίκαιο των Βιβλίων και το Δίκαιο της Πράξης: Η Παρακμή του Νομικού Φορμαλισμού και η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου.» Στο *Δώρημα Ευχαριστήριον: Τιμητικός Τόμος Πέτρου Α. Γέμτου*. Αθήνα–Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Σελ. 739-766.

Χατζής, Αριστείδης Ν. 2012β. «Το Δίκαιο ως Εργαλείο Μείωσης του Κόστους των Συναλλαγών: Το Θεώρημα του Coase και η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου.» Στο *Ο Ρόλος της Δικαιοσύνης στην Άσκηση της Επιχειρηματικής Δραστηριότητας*. Επιμ. Πόπη Καλαμπούκα-Γιαννοπούλου. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. Σελ. 31-59.

Χατζής, Αριστείδης Ν. 2012γ. «Πολιτική Χωρίς Ρομαντισμό: Διανεμητικές Συσπειρώσεις και Προσοδοθηρία.» Στο *Το Δημόσιο Δίκαιο Σε Εξέλιξη: Σύμμεικτα Προς Τιμήν του Καθηγητού Πέτρου Ι. Παραρά*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Σελ. 1121-1136.